

ભારતી વોરાની ડાયસ્પોરિક કવિતામાં ભાષા, ઓળખ અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતામાં નારી સંવેદન

ડૉ. મનીષાબહેન ગુલાબભાઈ ચાવડા,

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ) એમ. પી. આર્ટ્સ એન્ડ એમ. એચ. કૉમર્સ કોલેજ ફોર વિમેન, અમદાવાદ

doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-191415-459

I. પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય અને સમાજ એક સિક્કાની બે બાજુ છે. કોઈપણ સમાજને જાણવા કે માણવા સાહિત્યની જરૂર પડે. ભાષાને આધારે સાહિત્ય રચાય છે. જે સમાજના ઇતિહાસ, ભૂગોળ, માનવસમૂહદાયથી તેની સંસ્કૃતિને જાણી શકાય છે. સંસ્કૃતિ માનવજીવન સાથે ધરમૂળથી જોડાયેલી છે. કોઈપણ સંસ્કૃતિ જે તે પ્રદેશોની જાતિ, દેશકાળ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ પરત્વે જુદી જુદી ઘડાય છે, તે તેના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યસર્જને વધુ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય છે. ભાષાની મદદ વિના કોઈપણ માનવી પોતાના વિચારોને અભિવ્યક્ત કરી શકતો નથી. વિચારની અભિવ્યક્તિ માટે જેમ ભાષા આવશ્યક છે. તેમ સંસ્કૃતિના ખેડાણ માટે વિચાર આવશ્યક છે. સંસ્કૃતિ અને ભાષાનો ગાઢ સંબંધ વિચાર વડે બંધાયેલો છે. માનવ પર સંસ્કૃતિનું સવિશેષ વર્ચસ્વ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાચીનથી અર્વાચીન સમયગાળામાં સાહિત્યક્ષેત્રે ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પ્રભાવે અનેક ખેડાણો અને બદલાવો થયા. વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપો, વાદો અને સાહિત્યિક સ્થિતિયંતરો આવ્યા. આ બધા વચ્ચે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર થયો. સર્જક વિવિધ વિષયો સાથે

માનવસંવેદનો અને સમસ્યાઓને આલેખતો થયો. બદલાતા સમય સાથે ઘણા પરિવર્તનો આવ્યા અને ઘણોખરો વર્ગ વિદેશ ગયો જ્યાં તેણે પોતાના વતન અને સંસ્કૃતિના ભાવને ત્યાં રહી આલેખી પોતાના માનસિક વિચ્છેદન અને ભાવાત્મક સંબંધ સાથે નાતો જોડેલો રાખ્યો. ત્યાંની ભૂમિના સતત પરાયાપણાને ધૂંટીને આંતરભાવ સાથે તેઓ જીવે છે અને તે સંવેદનાનો સ્વર તેમની ચેતનાનો વિષય બની રજૂ થાય છે. આવા સાહિત્યકારો પોતાની કલમે દેશ પ્રત્યેનો ભાવ ભાષાના માધ્યમે વ્યક્ત કરે છે. તેમના વિષય વૈવિધ્યમાં નિષેધાત્મક ભાવ, ખાલીપો, રિક્તતા, સંસ્કૃતિક સંવેદના અને ક્ષણે ક્ષણે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સામે ઝઝૂમતી સ્થિતિને સર્જનમાં આલેખે છે. આવા તમામ સર્જકો છેલ્લા ચાર-પાંચ દાયકાથી ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા સાથે જોડતા આપણને ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંજ્ઞા સાથે સંકળાયેલા સાહિત્યમાં બ્રિટિશ-ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદેશમાં રહેતા સ્ત્રી કવિયત્રીઓનું યોગદાન નોંધપાત્ર બને છે. જેમાં શાંતાશીલા ગજજર, નિરંજના દેસાઈ, ભાનુબહેન કોટેયા, કુસુમ પોપટ, કીર્તિ મજીઠીયા, ઉર્મિલા ભટ્ટ, કલ્પના પાઠક, ક્ષમા દવે, ચંચળ ચૌહાણ, ધીરજબેન શુક્લ, શારદાબેન ડાભી, વસુ ગાંધી, હેમકુંવર કુકલીયા,

અને નિર્મળા ભટ્ટનો સમાવેશ થાય છે.આ બધામાં ભારતી પંકજ વોરા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.તેઓ પોતાની કવિતામાં વિદેશ અને ભારતની સંસ્કૃતિ, વતન પ્રત્યે પોતાનો ભાવ, માતૃભાષાના ગૌરવ, સ્વ-ઓળખની તજવીજ અને સ્ત્રી સંવેદનને આલેખી છે.એના નિરૂપણનો અહીં ઉપક્રમ રહેલો છે.

II. ડાયસ્પોરિક સંજ્ઞા અને સાહિત્ય

‘ડાયસ્પોરા’ ના મૂળ યહુદીઓની હિજરત સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે. આશરે ઇ.સ.પૂર્વે પાંચમી સદીમાં જ્યુઈશ પ્રજાને બેબી લોનિયન કેપીવીટી પછી પેલેસ્ટાઇનની સીમાની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે.આ પ્રજાને દેશવટો મળવાને કારણે બીજા દેશોમાં વેરવિખેર થઈ તેના માટે સૌ પ્રથમ આ ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા પ્રચલિત થઈ છે. આ ઉપરાંત તે - dissemination, migration, displacement અને scattering થી પણ ઓળખાય છે. જે અનેક સદીઓ સુધી આ પરિભાષા પ્રયોજાતી રહી અને છેક ૨૧ મી સદીમાં આ ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા ના નવા મૂળ રોપાયા અને સાહિત્યમાં જ્ઞાનચક્ષુઓ ખૂલ્યા.

ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી મુજબ – ‘To dispersion of the Jews beyond Israel અને The dispersion of any people from their traditional homeland’ આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ શબ્દકોશમાંના અર્થો જોઈએ તો..ગુજરાતી શબ્દાર્થ કોશમાં - નિર્વાસિત - ઘરબાર કે વતનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવેલું નિરાશ્રિત.(ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ) વિનીત જોડણીકોશમાં નિરાશ્રિત, નિર્વાશ્રિત, સાર્થ જોડણીકોશ મુજબ - નિરાશ્રિત, નિરાધાર થાય છે. હિન્દી શબ્દસાગરમાં - પ્રવાસન -દેશ યા પુર સે બહાર નિકલના, દેશનિકાલા, પ્રવાસિત – દેશ સે નિકલા હુઆ

,પ્રવાસી- વિદેશ મે નિવાસ કરનેવાલા (શ્યામ સુંદરદાસ) જેવા અર્થો મળે છે.

ગુજરાતી સર્જકોમાં બળવંત જાનીએ તેમના ‘બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કાવ્યધારા’ પુસ્તકમાં ડાયસ્પોરાનો અર્થ આપતા કહે છે કે, -

“ડાયસ્પોરા શબ્દ મૂળ તો માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરીને પરદેશ ગમન કરી ગયેલ યહુદીઓ માટે પ્રયોજાતો હતો. હવે આ શબ્દ પ્રદેશમાં સ્થાયી થયેલાઓ, નિર્વાસિત,શરણાર્થીઓ, દેશનિકાલ પામેલાઓ એ તમામ માટે એક બૃહદ અર્થમાં વપરાશમાં છે. ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ એવા તમામ લોકોની લાગણીઓને અભિવ્યક્ત કરે છે. જેઓ રાજકીય રીતે અસ્તિત્વની દ્રષ્ટિએ તથા સંવેદનાની દ્રષ્ટિએ પોતાની જાતને અલગ પડી ગયેલા માનતા હોય છે.” (સંપા-બળવંત જાની,પૃ-૧૪)

ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચક નિરંજન ભગત ‘નિર્વાસનનું સાહિત્ય’ નામના લેખમાં લખે છે કે,

“નિર્વાસનના સાહિત્યમાં ક્યારેક nostalgia હોય છે. Home-sickness હોય છે. ઘરઝુરાપો હોય છે. સ્મૃતિ બધ્ધતા હોય છે. ક્યારેક escape હોય છે, પલાયન વૃત્તિ હોય છે. તો ક્યારેક guilt હોય છે. આવા સાહિત્યમાં આત્મદયા અને આત્મનિંદા, મનોરુઝાતા અને હૃદયદૌબલ્યનું સૌથી મોટું ભયસ્થાન હોય છે. તો ક્યારેક એમાં બે ભૂમિ અને બે ભાષા વચ્ચે બે સમાજ અને બે સંસ્કૃતિ વચ્ચે તુલના હોય છે. એક ઉધર્વ અને આની અધમ એક ઉચ્ચ અને આની અવચ એક ભૌતિક અને અન્ય આધ્યાત્મિક, એક સંસ્કૃતિ અને અન્ય પ્રકૃત એવી પક્ષાપક્ષી હોય છે.” (નિરંજન ભગત, પૃ-૩૨-૩૪)

આમ, ‘ડાયસ્પોરા’ સાહિત્ય માત્ર કલ્પનાનું નહીં પણ સંવેદનાનું અને સ્વાનુભવથી ઘટ્ટ થયેલું સાહિત્ય છે.છતાં વર્ષોથી આ ગુજરાત ડાયસ્પોરા સ્થળાંતરના કારણો સમય

સાથે બદલાતા રહ્યા છે, તેમ છતાં તેની ભીતર જુદાપણાનો સમન્વય થતો નથી. તેમ તુમુલ સંઘર્ષની ગાથા વિલીન પામતી નથી અને સાહિત્ય દ્વારા વિસ્તરે છે. કોઈ અન્ય દેશની જાતિ કે પ્રજા સાથે સ્વદેશી રીતો ને હડસેલી તે સંસ્કૃતિ, સમાજ અને ભાષાને અપનાવવી પડે ત્યારે દેશથી વિખૂટા પડ્યાની વેદના અનુભવે છે. ત્યારે પોતાની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને ભાવ સાથે પોતાના ઝૂરાપાને સાહિત્યમાં કંડારે છે. ઇ.સ. ૧૯૫૦થી ચાલી આવતી સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા આફ્રિકાથી રાતોરાત સ્થળાંતર પામેલા ગુજરાતીઓમા આ સંઘર્ષ વિશેષ વ્યાપ્યો છે. જે ડાયસ્પોરા સંજ્ઞાને નિર્દેશિત કરે છે.

III. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય

ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના સ્થળાંતરમાં ગુજરાતીઓનું સૌ પ્રથમ સ્થળાંતર આફ્રિકા હતું. ઇ.સ. ૧૮૭૨ની ભયંકર ઘટના બાદ મોટાભાગના ગુજરાતીઓ આફ્રિકા છોડી બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કર્યું. કેટલાક સ્વેચ્છાએ અમેરિકા જઈ વસ્યા. આમ, બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેની અસંગતતા અને વૈવિધ્યતામાંથી એક નોખું સંવેદન એમના સર્જનમાં તરી આવે છે. જે નવલકથા, નાટક, નવલિકા, નિબંધ, કવિતા તેમજ પ્રવાસ જેવા વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં જોવા મળે છે. એમાં જો કાવ્યસ્વરૂપની વાત કરીએ તો તે અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, પાકિસ્તાન અને આફ્રિકા જેવા દેશોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં તેમનો ઝુરાપો, માનસિક વિચ્છેદન, એકલવાયાપણા અને ભૂતકાળના સંસ્મરણો આલેખે છે. બ્રિટનમાં દિપક બારડોલી, નિરંજના દેસાઈ, પંચમ શુક્લ, અહમદ ગુલ, અરવિંદ જોષી, અને ભારતી વોરા વગેરે મુખ્ય સર્જકો છે. તો અમેરિકામાં પન્ના નાયક, અશરફ ડબાવાલા, મધુમતી મહેતા, આદિલ મન્સૂરી, પ્રીતિસેન ગુપ્તા, જયંત દેસાઈ જેવા સર્જકોના ડાયસ્પોરા કાવ્યો મળે

છે. જે વિદેશોના પ્રલોભનો અને ઝાકઝમાકવાળી દુનિયા સમક્ષ રહીને પણ ડાયસ્પોરા સર્જકોનું ઐક્ય તેમની માતૃભૂમિમાં સમાયેલું છે. જે સરાહનીય બને છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને સર્વેક્ષણમાં જગદીશ દવે દિપક બારડોલીકરનો એક સંદર્ભ ટાંકે છે કે –

“વિદેશ વાસી ગુજરાતી લેખકોએ ઘણું લખ્યું છે; લખી રહ્યા છે, તેમના પ્રામાણિક પ્રયાસોથી આજે વિદેશોમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સંસ્કૃતિ ગુંજતી થઈ શકી છે. જ્યાં સુવિકસિત એવી પર ભાષાઓ ના દરિયા ધૂધવાટા મારી રહ્યા છે. ત્યાં ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે.” (જગદીશ દવે)

આમ, પરદેશ રહી પોતાની ભાષા, ઓળખ અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને આ સર્જકો સતત જીવંત રાખી પોતાનો સ્વદેશ પ્રેમ દર્શાવે છે. એવા એક કવિયત્રી ભારતી વોરાની ડાયસ્પોરિક કવિતામાં ભાષા, ઓળખ અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતામાં નારી સંવેદનને આલેખવાનો ઉપક્રમ અહીં રહેલો છે

IV. કવિયત્રી - ભારતી વોરાનો પરિચય

“પ્રબળ સંકલ્પની ક્ષણ મોકલું છું, ઊઘડતા મૌન નો કણ મોકલું છું.”

આ કાવ્ય પંક્તિ જેના વ્યક્તિત્વને આલેખે છે એવા ભારતી પંકજ વોરાનો જન્મ ૪ જુલાઈ (4th July-American Independence Day) ના રોજ ભારત (ગુજરાત)માં પિતા રાજેન્દ્રભાઈ અને માતા લતાબેનના ત્યાં થયો. આદર્શવાદી કર્તવ્યનિષ્ઠ કુટુંબ સંસ્કારોને કારણે તેમનામા સંસ્કારિતતા, શિસ્તબદ્ધતા, નીડરતા અને આત્મનિર્ભરતાના ગુણો હતા. મોટાભાગનો અભ્યાસ તેઓએ જૂનાગઢમાં કરેલો. શાળાના દિવસોથી જ કવિતા, નાટકો અને ચર્ચામાં રસ ધરાવતા હોવાથી તેઓ ઇનામો અને પારિતોષિકો મેળવે

છે.તેમના લગ્ન કવિશ્રી પંકજ વોરા સાથે થાય છે.તેમની સર્જનયાત્રાનો પ્રારંભ લગ્ન પહેલા જ થઈ ગયો હતો.ઈ.સ.૧૯૬૫માં લગ્ન પછી પતિ સાથે તેઓ આફ્રિકાના કેન્યાના મોમ્બાસા શહેરમાં સ્થાયી થયા.ઈ.સ. ૧૯૭૫માં બે બાળકો શ્રુતિ અને સેતુ સાથે યુકે ગયા. પંકજભાઈ તો આગલી હરોળના કવિ ગણાય જ એમાં ભારતીયેન વિદેશમાં ગયા આથી ગુજરાતી સાહિત્યને એક આગવું કવિ યુગલ પ્રાપ્ત થયું. ભારતીયેન ૫૧ વર્ષની ઉંમરે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માટે લંડન યુનિવર્સિટીના SOAS માં પ્રવેશ મેળવ્યો અને LLB (ઓનર્સ) ની ડિગ્રી મેળવી. ભારતીયેન કહે છે કે, ‘સ્ત્રીઓને બંધનો ન હોવા જોઈએ જે પોતાના વિચારો, ભાવોને વ્યક્ત કરવાનો અને ગમતા કાર્યો કરવાની મુક્તિ હોવી જોઈએ.’

ભારતીયેનની સર્જનની પ્રગતિ લંડન, લેસ્ટર, બર્મિંગહામ, બ્રિસ્ટન, બાટલે, અને કાર્ડિફ જેવા સ્થળોએ મુશાયરામાં, મહેફિલોમાં અને મિલન-મુલાકાતોમાં વિસ્તરતી રહી. ત્યાં તેઓને સારી દાદ પણ મળી.તેમની કવિતાઓને ગ્રંથસ્થ કરવા અનેક કવિઓએ સૂચન કર્યા.પણ તે ન થઈ શક્યું. છેવટે બળવંત જાની સાહેબે એમના ગ્રંથ દ્વારા ભારતીયેનના શબ્દોને પૂર્ણ સંતોષ બક્ષી એક ડાયસ્પોરા કવિયત્રીના વ્યક્તિત્વના વિશિષ્ટ પાસાઓને સ્પર્શી બતાવે છે.આમ, બળવંત જાનીના આ પ્રકાશન ગ્રંથ દ્વારા કવિયત્રીને જાણવા અને માણવાનો અવસર પ્રદાન થયો છે.

V. ભારતી વોરાની ડાયસ્પોરિક કવિતા

ભારતીયેન પંકજભાઈ સાથે છેલ્લા ૪૭ વર્ષથી બ્રિટનમાં રહે છે. ત્યાં તેઓ નારીકેન્દ્રી-કલાકેન્દ્રી સંસ્થાઓમાં સક્રિય રહ્યા. કવિ મિલન, મુશાયરા, ભાવ અભિવ્યક્તિ અને પ્રભાવોક્તિ રીતે કાવ્ય પ્રિય પ્રસ્તુતિથી ભારે લોકપ્રિયતા

મેળવી. આ યુગલ ગુજરાત સમાચાર અને ટીવી લાઈવના માધ્યમે સતત વ્યક્ત થતાં રહ્યા. એમની કવિતામાંથી પ્રગટતી ડાયસ્પોરિક નારી સંવેદના, નગર સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેમનું ભાવવિશ્વ અર્થપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી હોય છે. ગુજરાત સમાચાર, અન્ય સામયિકો કે એન્થોલોજીમાં અને બ્રિટનની સાહિત્યિક સંસ્થાઓના સોવિનિયરમાં એમની રચનાઓ પ્રકાશિત થતી રહી. એમની વિપુલ અંગત હસ્ત કાવ્ય રાશિમાંથી ૧૦૮ રચનાઓનો સંચય સંપાદિત કરેલ છે. એમની કવિતામાંથી ઝલોબલ અને લોક એમ બંને ધ્વનિનું સમિશ્રણ છે. ‘Think global and live locally’ નું પરિણામ તેમની કવિતાઓમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. મનોભાવને હૃદયસ્પર્શી બની રહે એ રીતે પ્રગટાવવાના કારણે એમની કવિતા મનભર અને મનહર બની રહે છે. કવિયત્રીની આ સર્જનયાત્રાને પન્ના ત્રિવેદીની આ પંક્તિથી બિરદાવી શકાય કે...“કોઈના પિંજરમાં પુરાઈને ટહુક્યા કરવાનું મને મંજૂર નથી.”(ગુજરાતી સાહિત્ય ફોરમ) આમ, નારી સ્વાતંત્ર્ય, ભાવાભિવ્યક્તિએ ભારતીયેન કવિયત્રી તરીકે આગવું સ્થાન હાસિલ કરે છે.

ભારતીયેન પોતાના કુટુંબ સાથે જ્યારે મોમ્બાસા આવે છે ત્યારે તે પોતાની જાતને એક પરદેશી ભારતીય હોવાનું માને છે અને ઈ.સ.૧૯૭૫માં ‘પરદેશી ભારતીય’ માં પોતાના ભાવ અને તેમના સંવેદનજગતને આલેખે છે કે, ‘કેનિયામાં જન્મેલી

બ્રિટનમાં વસતી

હું ભારતવાસી

આફ્રિકામાં એકત્વ લાગે

એટલી શ્યામલ સુંદરતા નથી વરી મને

વિલાયત પોતીકા તરીકે સ્વીકારી લે

એવી શ્વેતલ રમ્યતાએ નથી મારી કને

ભારતમાં અપનાપનની અનુભૂતિ થાય,
એવી સંનિષ્ટ રાષ્ટ્રીયતા પણ, નથી થતી મુજ ઉરે.”(સંપા-
ડો.બળવંત જાની, પૃ-૩)

ભારતીયેન પરદેશમાં સ્થાયી હોવા છતાં તેમના અંતરમાં
ભારતની યાદ અને તેનાથી દૂર જવાની મનોવેદના અને
વિચિત્રતા આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આફ્રિકા,
કેન્યા, બ્રિટન જેવા વિદેશી અને શ્રીમંત દેશોમાં પણ તેમનો
શ્વાસ રૂંધાય છે. અહીં માતૃભૂમિનો વિરહ, પ્રેમ સંવેદન કાવ્ય
રૂપે રજૂ થાય છે. પોતાના ભારતીય હોવાપણાથી વંચિત
રહેવાનું દુઃખ અહીં વ્યક્ત થયું છે.

ભારતીયેન પોતાની રચનાઓમાં સતત ડાયસ્પોરિક
સંવેદન સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને રાષ્ટ્રપ્રેમને
વ્યક્ત કરે છે. તેઓ બહુ જ સ્પષ્ટવક્તા છે એની છબી
તેમના કાવ્યોમાં વપરાયેલા લયસ્તરોથી સતત
દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘ઘર ઝુરાપો કેમ’ રચનામાં તેઓ લખે
છે કે,

બે સંસ્કૃતિના ચોખંડે, સૂઝ નથી કે,

કઈ દિશામાં જાવું છે?

પગથાર પૂછે પગને આજે

ધૂમ્માંસમાં રોકાવું છે, કે ઘકેલાવું છે?

અસ્મિતાના જામી day dream

મૂંગા night mare માં ફરતા જાય

મારા દેશી કોયલના માળામાં

અંગ્રેજી કાકના ઈંડા સરતા જાય

દિવાળીને વિસરતું મન

હવે કિસમસની રાહ જુએ છે!

મૌસમની બદલતી સેજ પર

સપના જાગતા સૂએ છે! (પૃષ્ઠ-૪)

અહીં ભારતીય સંસ્કારો, તહેવારોને પરિસ્થિતિ સાથે જાણે
કે સમાધાન કરી લે છે. પણ મનમાં હજુ પણ વતનની યાદ

અને પ્રેમ અંકબંધ છે. પરદેશમાં પણ દેશની અસ્મિતા અને
તેની મૂલ્યવાન સંપત્તિ સમા સંસ્કારોને કાવ્ય દ્વારા ઉજાગર
કરે છે. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાના સંમિશ્રણ સમન્વયે
પોતાની અભિવ્યક્તિને પણ બે સંસ્કૃતિના જોડાણ થકી
શબ્દોમાં પણ પોતાના ભાવનું આરોપણ કરે છે.

‘પરદેશી ભારતીય’ બાદ ‘પરવાસી ગુજરાતી’ કવિતા
લઈને આવતા ભારતીયેન માર્મિક સૂચનો દ્વારા જન્મભૂમિ-
કર્મભૂમિ વચ્ચે પીસાતી સ્વ-ઓળખ અંગે અંતરમનના
સંઘર્ષે ધોર વ્યથાને ઠાલવે છે કે,

‘હું વતની ભારતની

પણ વતન મારું પાર

અયોધ્યાના પરવાસી રામ,

પંચવટીમાં જ રૂકે-

એક ભૂમિના થડના મૂળ

બીજી ભૂમિમાં શાખા

અન્નાજાળનો અજગર ગળી ગયો

સપના આખાને આખા

એક ડાળી પર કકડે કાગ

બીજી દિશામાં કોયલ કુકે-

હું વતની ભારતની

પણ વતન મારું પાર” (પૃષ્ઠ-૪૦)

અહીં કવિયત્રી ભારતીય સંસ્કૃતિ સામે પશ્ચિમી ભૂમિની
વાસ્તવિકતાને રજૂ કરતાં બહારથી સોના જેવી દેખાતી
નગરી ના દેશમાં આગના દરિયા જેવી પરિસ્થિતિને
દર્શાવી છે. વિદેશમાં કમાવવા આવતા વ્યક્તિને પાછળથી
પોતાના પગે જ કુહાડી માર્યા નો અનુભવ થાય. પરિણામે
જાદુઇ નગરીની વાસ્તવિકતાએ પોતાની સંસ્કૃતિને
ચઢિયાતી બતાવી છે. ગો વળી, કાગ અને કોયલના
માધ્યમે બંને સંસ્કૃતિની જીવન પધ્ધતિનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો
છે. અહીં ‘રામ’ નું કલ્પન કવિયત્રીના ભાવ પ્રાગટ્યમાં

વધારો કરે છે. આર્થિક સ્થિતિને સધ્ધર કરવા પરદેશ સંચરવા નીકળેલા ભારતીયોના મનમાં પોતાના વતન અને તેની સંસ્કૃતિનું સ્મરણ અને પરદેશી સંઘર્ષને વર્ણવે છે.

ભારતીબહેન મૂળે ગુજરાતી એટલે તેમની કવિતામાં ગુજરાતીપણાનો ભાવ મળે છે. જેમાં દેશ, સંસ્કૃતિ, ગુર્જર વાણી, નારી વગેરે સંવેદનને આલેખે છે. કવિયત્રી ગુજરાતી હોવાનું અભિમાન વ્યક્ત કરતાં પોતાની કવિતા – ‘વિશ્વ નિવાસી ગુર્જરનારી’ માં લખે છે કે,

હું વિશ્વ નિવાસી ગુર્જરનારી છું.

હું કરમના તોલે જીતી

હું કિસ્મતમાં એક હારી છું.-

હું વિશ્વ નિવાસી ગુર્જરનારી છું.

પરદેશના પટ પર હવે હું પરદેશી નથી

મારા કાળજાના પાતાળકુવામાં

હજી ગંગાની મર્મર છે

પરદેશ-ની માયા પ્રવેશી નથી-

મારા હોઠ પર ભલે લાલીના લપેટા છે.

પણ ગીતમાં તો બાઈ મીરાં નાજ તેડા છે.

પતિદેવ સાથે ક્યારેક અંગ્રેજીમાં ફાડુ છું.

પણ એમને અચૂક દાળ ઢોકળી જમાડું છું

ચર્ચા છો ડલાસ અને ડાયેનાની કરું છું.

પણ ચિંતન ‘ઓમ નમઃશિવાય થી ભરું છું.

હું ઈંદની સંવત્સરી છું.

હું કિસમસ ની દિવાળી છું.

હું વિશ્વ નિવાસી ગુર્જરનારી છું. (પૃષ્ઠ-૩૮)

અહીં કવિયત્રી પોતે ભલે પરદેશ આવી ગયા છે પણ દેશ-પરદેશ વચ્ચેનું સમતોલન સાંધીને પણ પોતાની સ્વ-ઓળખ, સંસ્કૃતિ, ભાષા અને ખાનપાન દ્વારા તેને સતત જીવંત રાખે છે. જે વિદેશમાં પણ ગુજરાતીપણાનો અહેસાસ

કરાવે છે. કવિયત્રી મોહમાયાનગરીના લોભમાં લોભાયા નથી પરિણામે આજુબાજુના આવરણને તે ગુજરાતીમય અને સંસ્કૃતિથી છલોછલ રાખી શકે છે. તેઓનો આ અનન્ય ભાવ જ ડાયસ્પોરાની અભિવ્યક્તિને ખીલવી આપે છે. ભાષાકીય રીતે વ્યહવારું ગુજરાતી શબ્દો- તેડા છે, ફાડુ છું, માંડું છું, -વગરેના પ્રાસનું પ્રાસે કવિતાની સચોટ અભિવ્યક્તિ તેમની રચનાને વધુ સચોટ અને કલાત્મક બનાવે છે. ભાષાભિવ્યક્તિને આલેખતા કવિયત્રીની અન્ય રચનાઓમાં – ગુજલિસ હજલ, જીન્દગી ઉજવણી પણ છે, ગુજલિસ મજલિસ, - માં અંગ્રેજી ગુજરાતી શબ્દ પ્રયોગોના માધ્યમે ગુજરાતી તળપદી-સાદી અને પ્રાદેશિક ભાષા, અંગ્રેજી ભાષા સાથે ગુજરાતી શબ્દોના તાલમેલને જાળવી અભિવ્યક્તિ કૌશલ્યનાં માધ્યમે વતનપ્રેમ, સંસ્કૃતિપ્રેમ અને ગુજરાતી હોવાની અને માતૃભાષા અંગેના ભાવની સંવેદનાને મૂકી આપે છે. તેનું એક ઉદાહરણ જોઈએ કે, ગુજરાતી નું હરણું ઇંગ્લીસ હાવજની હડપમાં છે ને સૌ કોઈ એક દોડ દોડ ઝડપમાં છે.

Life માં peace નથી tension છે high

માત્ર not too bed કહેવાની fashion છે. ભાઈ

દરેક ને કે ને કે hurry નો હાઉ ને worry નો ભાઉ કનડે છે.

Smile ની leap service માં sadness મૂંગું રડે છે.! (પૃ-૮૮)

આમ, અંગ્રેજી ગુજરાતી ભાષા સામે પોતાની સ્વ-ઓળખનો ભાવ વિશેષ જોવા મળે છે. સતત જોવા મળતું પરિવર્તન તેમની કવિતામાં વાસ્તવિકતાને ઉજાગર કરે છે.

ભારતીબેનની ડાયસ્પોરિક કવિતા નારી જીવન અને ચેતનાની આંતર સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ છે. પશ્ચિમી સંસ્કારિકતાથી તેઓ આકર્ષિત થતાં નથી તેમજ તેમની સામે વિરોધ પણ નથી. પણ સમય અને પરિસ્થિતિએ તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો છે. ભારતીબેન આધુનિક નારી પણ છે

અને ભારતીય પરંપરાગત સંસ્કારોને સાચવતા કવિયત્રી
પણ છે. તેઓ નારીની સ્વાતંત્ર્યતા, ખુદારી, ખુમારી,
સ્વાતંત્ર્યતા પ્રમાણે રહેનારી છે. જેને વ્યક્ત કરતા લખે છે
કે, જી, સરકાર, કરનારી સતી નથી હું
કીડા કર્તા ! યાદ રહે એ સદા
પાલતુ કે ફાલતુ બંદિનીની
અબ બદલી ગઈ છે આવરદા
હું એટલે સર્વસ્વ આટલું ભૂલીજા
બંધનને ખોલ, સ્વંય ખૂલી જા” (પૃ- ૫૫)
અહીં ડાયસ્પોરિક નારી વતનમાં રહેતી નારી કરતાં તદ્દન
ભિન્ન છે. જે પોતાના સ્વ-બળે ચાલનારી છે નહીં કે કોઈ પર
નિર્ભર, તે સ્વાધીન છે પરાધીન નહીં. આ પ્રવાહની
રચનાની વિશેષતા નિરૂપતાં અદમ ટંકારવી નોંધે છે,
“કવિયત્રીની નારી ચેતના પર બ્રિટન નિવાસનો પ્રભાવ
અનેક રચનાઓમાં અર્થપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ ઉપર
છલ્લી ફેશન પ્રેરિત ‘વિમેનસ લિબ’ની વાત નથી.
ડાસ્પોરિક સંદર્ભે આ કવિયત્રીને નારીત્વને જોવાની નવી
દ્રષ્ટિ બક્ષે છે. આ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની પડ છે. એ દીકરી,
પત્ની, માતા તરીકેના પોતાના રોલને રિડિફાઇન કરે
છે.” (અદમ ટંકારવી, પૃ-૩૮)
આમ, કવિયત્રી માત્ર નારી સંવેદના જ નહીં પણ સ્વ-
ઓળખ માટેની લડત પણ લડે છે. જેમાં પુરાણોથી
અત્યારસુધીની નારીની ઓળખ અને અસ્તિત્વને નવા
સ્વરૂપે આલેખે છે. આવા જ
પુરાકલ્પનની નારીને આલેખતા કવિયત્રી
‘આત્મનિવેદન’ કાવ્યમાં લખે છે કે.
સીતા હો કે તુલસી વિરાણી
સ્ત્રીનું સરનામું : કાળા પાણી
જેના તલમાં તેલનો શાપ
એને વરદાનમાં હો ધાણી (સંપા-ડૉ.બળવંત જાની, પૃ-૨૨)

અહીં સ્ત્રીના અવતારને પુરાકલ્પનના વિનિયોગથી તેઓ
અલગ થવાની વિચ્છેદ કે જુદાપણાની વાત નથી કરતાં
પણ નારી સ્વાતંત્ર્યતાની વાત કરે છે. સ્ત્રીના આત્મસન્માન
સાથે ઊલટાનું વિષાદોના વમળમાં હારી જઈને સ્ત્રી
હોવાના અભિશાપને આલેખ્યો છે. જે તેના કચડાવાનો
નહીં આગળ જઈ કવિયત્રી સ્ત્રીને પુરુષ સમોવડી જેવા ભાવ
હજી વિદેશોમાં પણ ભેદભાવની દ્રષ્ટિથી જ કળાય છે અને
તે કવિયત્રીને કણાની જેમ ખૂંચે છે. એમ છતાં પરદેશમાં
તેઓ પોતાની માતૃભાષા અને માતૃભૂમિના જ ગુણગાન
ગાઈ તેમની રચનાઓને સર્જનાત્મક બનાવે છે. તો બીજી
તરફ નારીને પુરુષ સમોવડી કરવાનો વારો આવ્યો છે
ત્યારે તેમના સ્વતંત્ર ધર્મો હોય છે. જો એ ધર્મ સ્ત્રી
નિભાવતી હોય તો પુરુષ કેમ નહીં? તેવા રોષ સાથે
પોતાનો ગુસ્સો ઠાલવતાં જણાવે છે કે,
“પુરુષ માટે ધર્મ એટલે અધિકાર, સ્ત્રીના માટે ધર્મ એટલે
જવાબદારી
પહેલા ધર્મનો સાદ નીચો ન થાય , બીજા ધર્મની આંખ
ઊંચી ન થાય” (પૃ-૮૨)
અહીં સ્ત્રી-પુરુષના સ્વતંત્ર ધર્મ અર્થની વાતમાં કવિયત્રીની
કવિતામાં નોખો અવાજ બની પ્રગટ થાય છે. વર્ષોથી પુરુષ
પ્રધાન સમાજ નીચે કચડાતી નારીવેદનાની વાતને રજૂ
કરે છે. બાળપણથી જ ભારતીય સંસ્કારો, નીડરતા અને
સ્પષ્ટવક્તાના ગુણો ધરાવતા કવિયત્રી નારી સંવેદનને
વ્યક્ત કરતી કવિતા ‘જવાબ આપો’ માં સંવેદનની
સજાગતાને વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે, -
“મારા તાળાંને મતલબે વાસી દેવાનો
કે મનસૂબે ખોલી લેવાનો
પરવાનો તને કોને આપ્યો છે?
મારા શૂન્ય આકાશે
તારી મોજનો તારો થઈ

સ્વેચ્છાએ ટમટમવાનો

ને મનસ્વીપણે સરી જવાનો

ઇજારો તે ક્યાંથી લઈ લીધો? (પૃષ્ઠ-૫૧)

અહીં સ્ત્રીના અસ્તિત્વ અને તેને થતાં સવાલો-જવાબ વચ્ચેની સ્થિતિ સાથે તેની સંવેદનાને કાવ્યમાં અભિવ્યક્ત કરી છે. કવિયત્રી નારીના હૃદયના ઊંડાણમાંથી પોતાના સ્વાતંત્ર્ય અંગેનો અધિકાર માત્ર પોતાનો જ છે એવા મનસ્વીભાવને સુપેરે વ્યક્ત કરી પોતાના નિજી વ્યક્તિત્વને ખીલવવા અને બંધનોથી મુક્ત થઈ જીવવાના મનસૂબાને આલેખતા જવાબો માંગ્યા છે જે તેના વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વ વિશેના પ્રબળ સવાલોના પ્રત્યુત્તર અહીં આલેખાયેલા છે. સ્ત્રી પ્રત્યે સજાગ એવા કવિયત્રી કાવ્યના અંતે સમાજમાં નારીને અનુભવવા પડતાં પડકારો સામે આ કવિતાના માધ્યમે કહેવા માંગે છે કે -સ્ત્રી પુરુષનો ઇજારો નથી, પુરુષના હાથનું રમકડું નથી. એને પણ મુક્ત આકાશમાં વિહરવાની યાહના છે.

કવિયત્રી બહુ જ સહજ ભાવે કવિતાઓ લખે છે. એ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની હોય તો પણ તેમાં તેમની સ્વછંદતા નહીં પણ શાલીનતા જોવા મળે છે. સ્ત્રી પોતાના અસ્તિત્વ અને સંવેદનાને ભોગે કઈ જ ના કરવા તરફ ઉત્કટ પ્રતિકાર આપતી હોય એમ ‘પવન ચક્કી નથી’ કાવ્યમાં લખે છે તું ભલેને પ્રચંડ પવનનો વાયરો હો, હું તારી તાબેદાર પવનચક્કી નથી’ (પૃ-૧૧૬)

મહિલાઓનું સાહિત્યમાં કાર્યશીલ રહેવું જ જોઈએ એમ માનતા ભારતીયેન કહે છે કે હજુ સ્ત્રીઓને સમકક્ષતા મળી નથી. પુરુષોએ વર્ષોથી સ્ત્રીઓને જુદી જુદી રીતે પ્રેમથી, લાગણીથી દબાવી અને પછી બળજબરીથી આગળ આવવા નથી દીધી. ત્યારે કવિયત્રી કહે છે કે આ વાત હું મારી કે સ્ત્રીની જવાબદારી ને હડસેલી ને નહીં સંપૂર્ણ જવાબદાર થઈને કહું છું કે સ્ત્રીઓને મુક્ત કરે. આકાશમાં

વિહરવા દે. એ એની જવાબદારીઓને તો નિભાવે જ છે પણ એની મુક્તતા પણ એના જીવનને નવો રસ્તો, નવી ઉમંગ અને અનુભૂતિસભર જીવન આપે છે જેની એને વર્ષોથી તલાસ છે. (M FARUK B buzz channel)

કવિયત્રી ‘ચોખવટ’ કવિતામાં નારી સ્વાતંત્ર્ય અને ભાવોને કોઈને તાબે ના થવા દેતા પોતાના સ્વાતંત્ર્યે જીવનારી, વિહરનારી મુક્ત પંખીને રૂપે આલેખી નારીસંવેદનો આલેખી આપતા લખે છે કે,

હું મારા દૈવતે જલનાર દીવીત છું,

તારી આંગળીના દાબે ઝબકનારી કે બુઝનારી બેવસ ટ્યૂબલાઈટ નથી.

મારા અંધારા અજવાળાનો માની લીધેલો ઠેકો તું ભૂલી જાજે,

હું મારો પોતિકો કલરવ કરનાર પંખીણી છું.

તારા સાર નું પ્રસારણ કરનાર તાબેદાર માઇક નથી,

મારા સાદનો કબ્જો મે કોઈને લખીને નથી આપ્યો,

હું મારા અપના વિહારથી મનસ્વી રીતે સહેલનારી કે ટહેલનારી લહેર છું.

તારી હક્કમત ની ચાપે વિહરનાર એરકન્ડિશનની ચાપ નથી

મારી ઉષ્મા એ શીતળતા કોઈની કન્ડિશનના તાબેદાર નથી.” (સંપા-ડૉ.બળવંત જાની, પૃષ્ઠ-૨૩)

કવિયત્રી નારીને કોઈના આશરાથી નહીં પણ પોતાના બળે પોતાના જીવનને જીવનાર અને પોતાનું સ્થાન જાળવનાર સ્ત્રીના મનોભાવોને વાચા આપી છે. આખું જીવન પોતાના અંગત લોકો માટે સમર્પિત કરી દેનાર સ્ત્રી પોતાની ઈચ્છાઓ અને ખુશીને ભૂલી જાય છે. પોતાના ગમા અણગમાની સુધ પણ નથી રહેતી ત્યારે જવાબદારી વચ્ચે એ પણ ખુલ્લુ આકાશ માંગે છે. પોતાના પર પોતાનો અધિકાર માંગે છે. એવા નારી સંવેદનને લેખિકા અહીં મુક્તિ

અને સ્વાતંત્ર્યપણના અધિકારને કાવ્યમાં આલેખે છે. જેમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતીના શબ્દો થકી બંને સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીની સમાન મનોભાવનાને વાચા આપે છે. ભારતી વોરાની કવિતામાં ડાયસ્પોરા ભાવ, નારીવેદના, સંવેદના, મનોમંથન, માતૃભૂમિ નો પ્રેમ અને સ્વ-ઓળખ માટેનો ભાવ આલેખે છે. કવિયત્રી પોતાની રચનાઓમાં ગુજરાતી અંગ્રેજી ભાષાને પ્રયોગાત્મક રીતે કલાત્મક શૈલીએ મૂકી આપી છે. વિદેશ સ્થિત કવિયત્રી સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને વારસાને જાળવી રાખવા સતત પ્રયાસ કરે છે. સ્વદેશની ખેવના કરે છે. એવા ભારતી વોરાનું સર્જન સીમિત છતાં પારદર્શક છે. તેમના સર્જનમાં જોવા મળતી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, વૈશ્વિક સંદર્ભો, નારી છબી, આત્મગૌરવ અને આધ્યાત્મિક સંકેતો વિદેશની ભૂમિ પર સર્જન પામે ત્યારે ખરા અર્થમાં ડાયસ્પોરિક વાણી બની રહે છે. આમ, કવિયત્રીની કવિતા માટે કહેવાય છે કે, 'ભારતીબહેનની કવિતા આત્મનિવેદન ન બની રહેતા આત્મભાન સુધી વિકસીને વિસ્તરે છે.' (પૃ-૩૯)

સંદર્ભ સૂચિ

- [1] Soanes, Catherine, editor. *Compact Oxford Reference Dictionary*. Oxford University Press, 2001, p. 228.
- [2] વ્યાસ, યોગેન્દ્ર, મુખ્ય સંપાદક, અને સહ સંપા- ડૉ.અરવિંદ ભાંડારી, ડૉ.નીલોત્પલા ગાંધી અને ડૉ.પિન્કી પંડ્યા. *ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ*, ફેબ્રુઆરી - પ્ર.આ-2023
- [3] દેસાઈ મગનભાઈ પ્રભુભાઈ દેસાઈ(મહામાત્ર) *વિનીત જોડણીકોશ*. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પ્ર.આ-2012
- [4] શ્યામસુંદર, મુખ્ય સંપાદક. *હિંદી શબ્દસાગર*. ભાગ - ૬, પૃ. ૭૭૬.

- [5] જાની, બળવંત, સંપાદક. *બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કાવ્યધારા*. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પૃ. ૧૪.
- [6] ભગત, નિરંજન. *નિર્વાસનનું સાહિત્ય*. પરબ, ફેબ્રુઆરી 2005, પૃ. ૩૨-૩૪.
- [7] દવે, જગદીશ. *ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને સર્વેક્ષણ (વિવેચન લેખ સંચય)*. પાર્શ્વ પ્રકાશન, પ્ર.આ-2013.
- [8] વોરા, ભારતી પંકજ. “કવિયત્રીના જીવનમાં કાવ્ય.” *ગુજરાતી સાહિત્ય ફોરમ*, Episode 109, વક્તા: ભારતી પંકજ વોરા અને ડૉ. મહેન્દ્ર નાથદ્રારાવાળા, YouTube, www.youtube.com/watch?v=9v0yVKa9kWQ.
- [9] ટંકારવી, અદમ. *વિ-વિદ્યાનગર*. ચાકુતર વિદ્યામંડળ, ફેબ્રુઆરી 2013, પૃ. ૩૮
- [10] Vora, Bharti Pankaj. *Ek Mulakat Bharti Pankaj Vora*. M Faruk B Buzz Channel, hosted by Imtiaz Patel Verediawala, YouTube, www.youtube.com/watch?v=Xu0tYq2NWBu